

Вања СТАНИШИЋ /Београд/

ЛИНГВИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА И НЕКА ПИТАЊА ПРАСЛОВЕНСКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ПОДЕЛЕ*

Један од изразито екстремних заокрета у лингвистици XX в. био је искључиво окретање од историзма XIX в. ка синхронији, који је обележила једна од основних структуралистичких дихотомија модерне лингвистике – подела на синхронију и дијахронију, и чија је негативна последица било вишедеценијско одвојено проучавање језичке структуре од језичког развоја. Међутим, у другој половини XX в. историјска лингвистика, обогаћена структуралистичким приступом доживљава своју велику обнову.¹ То важи и за палеославистику, која је, обогаћена структуралистичком апаратуром, успела да понуди нове одговоре на нека стара отворена питања прасловенске дијалекатске поделе. Једна од таквих дисциплина јесте лингвистичка географија којом се у последњем броју *Јужнословенског филолога* (LVI 2000), посвећеном успомени на акад. Павла Ивића, нимало случајно баве радови двојице познатих руских слависта Олега Трубачова и Андреја Собољева. У полемичком осврту на стварање непремостивог јаза између синхроније и дијахроније и на схватање језичког развоја као одвојених синхроних фаза, О. Трубачов је истакао како је оно што се у једном дужем периоду обично подразумевало под лингвистичком географијом била више наука о распореду фонетских и морфолошких типова у оквирима једнога језика и једнога времена, док је класично схватање лингвистичке географије *историјска географија* речи и језичких одлика.² Управо дијахрони структуралистички

* Израду овога рада финансирало је Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије у оквиру пројекта 1748 *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*.

¹ Упор. о томе уводни текст О. Трубачова у зборнику СЯ XII 1998: 27-28.

² Трубачев 2000²: 1261.

приступ лингвистичкој географији демонстрирао је и проф. Ивић у тумачењу порекла и карактера јужнословенске језичке заједнице.

Једну од битних методолошких одлика дијахроног приступа лингвистичкој географији у конкретном случају представља инсистирање на динамизму развоја прасловенског ареала, који је омогућио откриће и дефинисање центра и периферије језичких процеса,³ од којих, опет, зависи и рана дијалекатска подела прасловенског језика. Како је истакла Љубов Куркина,⁴ у разним временима мењао се и однос иновативних центара и периферних зона на словенској територији. Зато изоглосе имају различиту дубину и при одсуству поузданих критерија, који би омогућили хронолошку стратификацију материјала, само њихова општа етнолингвистичка усмереност може да служи као показатељ историјских веза. Стога је разумљиво што су најбројније и најпоузданије оне дијалекатске црте које су временски блиске епохи распада прасловенске заједнице.

У реконструкцији прасловенске дијалекатске слике и данас се полази од периодизације коју је још 30-их година XX в. формулисао творац прасловенске дијалектологије Тадеуш Лер-Сплавивињски.⁵ По тој концепцији претпостављају се две хронолошки различите поделе: старија подела „исток-запад”, условљена првобитним размештајем Прасловена на тлу претпостављене словенске постојбине, и млађа подела „север-југ”, настала територијалним ширењем Словена у правцу Балканског полуострва. Критеријуми старије поделе биле су недоследности у деловању закона отвореног слога, јотовања и позната одступања у вршењу II палатализације, која су западнословенске језике супротставила осталима: *tl, *dl; *kvě², *gvě²; *rj, *bj, *mj, *vj; *x (+ ě², i²) > /š/.⁶ Временом се, међутим, испоставило да су неке од тих црта знатно млађег порекла и да по правилу прелазе оквире западнословенских језика, што је у знатној мери релативизовало и наша знања о тој претпостављеној првој и најстаријој етапи прасловенске дијалекатске поделе.⁷ Такав је случај и с главним доказом архаичности западнословенских језика, чувањем група *tl, *dl, који се одређује посредно према раним примерима њиховог упрошћавање у најстаријем слоју словенске топонимије на тлу Грчке из VI в. (Σελίτζα, Ζηρέλια, Μουτζίλα < *sedlica, *žerdla, *močidla),⁸ док се њихова старина на западнословенском тлу тешко може установити због одсуства одговарајућих извора.⁹

³ Толстой 1977; 1999.

⁴ Куркина 1993: 36-37.

⁵ T. Lehr-Splawiński, „O dialektach prasłowiańskich”, Sbornik prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1932 [Schuster-Šewc 1998: 97; 2000: 1433].

⁶ Иванчев: 26-27; Лашкова: 41-43; Schuster-Šewc 1998: 105.

⁷ Mosziński 1984: 283; такође Stieber: 70-74; Лашкова: 45.

⁸ Stieber: 81; Schuster-Šewc 2000: 1434.

⁹ Како закључује Хајнц Шустер Шевц [Schuster-Šewc 1998: 106].

Далеко је боље представљена и сигурније потврђена подела север-југ, која се датира у позно прасловенско доба и која је довела до образовања јужног прасловенског макродијалекта. Његов термин „а quo” представља метатеза ликвида *orT, *olT, *ToT, *ToIT, *TeT, *TeIT заједничка за јужнословенске језике и бохемску групу западнословенских језика, која није старија од VII в., а термин „ad quem” представљају различити рефлекси јотовања зубних сугласника *tj, *dj који се временски поклапају с продором Угара у средње Подунавље крајем IX в. и коначним прекидом веза између Јужних и Северних Словена.¹⁰

Позно датирање јужног прасловенског макродијалекта окончало је и расправу о питању порекла јужнословенске језичке заједнице. Расправу о томе питању дуго су обележавала два супротстављена гледишта.

А) Претпоставка о различитом пореклу јужнословенских језика, чије су полазне основе поставили Јернеј Копитар и Франц Миклошич тезом о хронолошкој разлици између двеју главних миграционих струја Јужних Словена, о томе да су се у панонско-балкански простор најпре доселили једнородни Sclaveni Прокопија и Јордана, чије су јединство касније нарушили носиоци „илирског” (српско-хрватског) дијалекатског типа својим досељавањем у средишњи балкански простор.¹¹ Гледиште о разнородности јужнословенских језика заступао је и водећи словеначки дијакроничар Фран Рамовш, сматрајући да се њихове сличности сведе на њихов конзервативизам, који се огледа у подједнаком чувању прасловенског наслеђа,¹² а с њим се подудара и схватање већине бугарских палеослависта.¹³

Б) Супротно гледиште о древном сродству јужнословенских језика формулисао је још крајем XIX в. Ватрослав Јагић, изневши низ непобитних доказа у корист блиског сродства између словеначког и српско-хрватског, који противрече тези о каснијем доласку Срба и Хрвата у старији „склавенски” ареал. „Апсолутизујући донекле своје налазе”, како закључује Андреј Соболев (1047), Јагић је сматрао да ни садашњи језички распоред, ни наша сазнања о ранијим раздобљима, не омогућавају повлачење оштрих граница међу појединим јужнословенским ареалима и да су прелази међу њима свуда постепени. На тим основама израсла је доста оспоравана теза о *јужнословенском прајезику*, чији је најпознатији представник био Александар Белић.¹⁴ Својеврсну реакцију на њу

¹⁰ Лашкова: 47.

¹¹ Куркина 1981; Соболев: 1043; упор. такође *Српски језик* VI/2000: 185.

¹² F. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana 1936 [Moguš: 15].

¹³ Заступљено у историјским граматицама бугарског језика Ст. Младенова, Б. Цонева и К. Мирчева (Лашкова: 52).

¹⁴ А. Белић, „Јужнословенски језици”, Станојевићева Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929: 215; А. Белић, *Основи историје српскохрватског језика I*, Фонетика, „Нолиг” Београд 1960: 6.

представља Мејеова изричита тврдња како јужнословенски језици имају сувише мало истоветних иновација, да би се могли „без насиља груписати заједно”,¹⁵ а не могу се пренебрећи ни поменуће заједничке словачко-јужнословенске одлике, каква је нпр. метатеза с дуљењем почетних група *ōr, *ōl > /ra/, /la/ (с-х. *rākuta*, *lākat*, словач. *rakuta*, *laket* – чеш. *rokita*, *loket*; пољ. *rokita*, *lokiec*; рус. *ракѣта/рокѣта*, *лѣкотѣ*), које говоре у прилог древних територијалних веза ових етничких група, што по речима Јована Вуковића (104) „умањује вриједност доказа за некадашњи јужнословенски прајезик”. Иако је Радосав Бошковић своју студију о развитку суфикса у јужнословенској језичкој заједници започео тврдњом како је „питање јужнословенског прајезика већ после Јагићевих ‘Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen’ (Archiv für slavischen Philologie XVII) као *питање*, углавном, скинуто с дневнога реда”,¹⁶ у закључку се ипак оградио од појма „прајезик”, рекавши да под њим подразумева „ужу јужнословенску епоху развита јужнословенских језика, за коју проф. Белић вели да је ‘више језичка заједница неголи заједнички прајезик’ (дакле, у неку руку: *gemeinsüdslavisch*, а не *ursüdslavisch*)”,¹⁷ и тако у извесној мери одбранио и Белићево тумачење од термилолошких неспоразума.

У литератури се обично спомиње како су Иван Поповић¹⁸ и Радосав Бошковић изнели бројне доказе у прилог прастарог јужнословенског јединства у творби речи и лексици.¹⁹ Међутим, упркос придржавању назива *јужнословенски прајезик*, Бошковићева је студија потврдила да је с дневнога реда скинуто само питање словеначко-српско-хрватских језичких веза, али није оспорила тезу о разнородности јужнословенског језичког простора. Иако је његова студија имала за циљ да, како сам Бошковић каже, „заједнички развита јужнословенских језика покаже и преко развита наставака за грађење речи у њима” (206), она је изнела на видело не само млађи иновативни карактер типично јужнословенских моционих и деминутивних наставака с елементом /с/ ([-ісь, -ісе, -іса], који се у њима употребљавају напореда са старијим општесловенским [-ікъ, -ко, -ка]), већ је разоткрила да се по употреби ових наставака јужнословенски језици доста разликују. Најближи архаичном стању у северним словенским језицима јесте бугарски, у којем је основни моцион наставак [-ка], док је српско-хрватски у погледу употребе словенском северу непознатог моционог наставак [-іса] „најдаље отишао” (211).

Нема сумње да су јужнословенске језичке одлике неједнаке старине и неједнаког значаја и да је знатан број њихових заједничких црта и

¹⁵ A. Meillet, *Le slave commun*, Paris 1943 [Moguš: 15].

¹⁶ ЈФ XV 1936. [Бошковић: 205].

¹⁷ Бошковић: 348.

¹⁸ *Роровіае* 1960: 20.

¹⁹ Moguš: 15-16; Лашкова: 52.

ареалних разлика на разним нивоима језика настао касније. У томе правцу еволуирала је и поменута Копитарева теза, чији су се главни докази попут дужег чувања назала на крајњем истоку и крајњем западу (с којим се подударају и лексички односи типа *dъždь, *želězo, *sad'a, *ogńь – *kiša, *gvozdъje, *čad'a, *vatra, као и називи за старији и млађи тип плуга: *оје, *lemešъ – *gredel'ь, *raľnikъ), који су издвојили штокавски масив са западном Бугарском и северном Македонијом од осталих области, уклопили у нове односе између центра и периферије на јужнословенском простору.²⁰ Међутим, за тему о којој је реч од прворазредног је значаја чињеница да је поменута Бошковићева студија разоткрила да се у погледу грађења речи словеначки и српско-хрватски, за разлику од бугарског и старословенског, у целини испољавају као и н о в а т и в - н а г р у п а, тј. као дијалекатски ареал. О томе јасно говоре његови закључци о распореду творбених наставака из којих се види да „нема ни једног међу њима који би раздвајао српскохрватски и словеначки”, да су „од пет наставака који су и материјално јужнословенски три од њих српскохрватско-словеначка иновација” (*-љја, *-ача, *-от'а), а да „с друге стране, међу наведеним наставцима нема ни једнога који би био само црта бугарског и старословенског, тј. који би ова два језика одвајао као целину од српскохрватског и словеначког” (208).

Временом је преовладало гледиште да су јужнословенски језици настали консолидовањем разнородних дијалеката и да, упркос каснијим сеобама на балканском тлу, структурне разлике између два етнолингвистичка ареала у источном и западном делу јужнословенске територије почивају на дијалекатским односима прасловенског доба.²¹ О томе убедљиво говори позната гранична линија између два јужнословенска ареала, која пролази дужином српско-бугарских прелазних говора између Тимока и Осогова, и чије су најстарије разлике, по речима Павла Ивића (1991: 181), „сигурно много старије од досељења Јужних Словена на Балкан”. Једна од таквих црта јесу рефлекси јотованих дентала *tj, *dj, „коју с правом сматрају једном од основних диференцијалних црта између западнојужнословенског и источнојужнословенског језичког типа”.²² О њеној старини сведоче бројне и веома старе топономастичке потврде особених старословенских и бугарских рефлекса ових група *tj, *dj > [št, žd], који захватају огромну територију источног дела Балканског полуострва од Карпата на северу до Пелопонеза и Крита на југу и у широком луку од *Пеите* на Дунаву до *Пеитана* крај Драча у Албанији. На основу тога и бугарски стручњак Светомир Иванчев (53) закључује да јужнословенске пражеднице није било, док је на основу распрострањености

²⁰ Соболев: 1043-1044; Popović: 237-238; Bratanić 1951; Gavazzi 1980.

²¹ Куркина 1993: 42.

²² Ивић: 182; Соболев: 1047; Лашкова: 53.

поменутих рефлекса изнео и далекосежан закључак (42): „това ни дава основание да смјатаме, че българският език е по-стар от българската држава”. Из тога, међутим, проистиче и чињеница да су и рефлексии [шт, жд] не само старији него и далеко шире распрострањени од бугарске етничке свести.

Без обзира на сву загонетност ових ексклузивних рефлекса, на којима се држи претпоставка о бугарској етничкој основи старословенског језика, (Ств Грам: 65) њихова старина и распрострањеност остављају утисак да је ту реч о једној архаичној прасловенској црти. У томе правцу кретала су се и новија тумачења ових рефлекса, међу којима се истиче идеја пољског стручњака Вл. Пјанке, изнета 70-их год. XX в., да се у овом погледу словенски језици могу поделити на две дијалекатске групе: источну, у којој се развој *tj, *dj поклапа с резултатима прве палатализације (*tʰ, *dʰ > *tʰ, *dʰ) и западну, у којој се он поклапа с другом палатализацијом (*tʰ, *dʰ > *tʰ, *dʰ), при чему југозападну словенску групу одликује закаснио развој фрикативног призвука, тј. управо медиопалатална артикулација [*tʰ, *dʰ]. У томе контексту заједнички рефлексии североисточних и југоисточних словенских језика могу се свести на првобитно меке африкате *čʰ, *ǰʰ (*tʰ, *dʰ), чија се мекоћа, како је то својевремено претпоставио Николај Трубецкој,²³ може такође схватити као д у ж и н а или у д в о ј е н о с т: *čʰčʰ, *ǰʰǰʰ (*tʰtʰ, *dʰdʰ), док се старословенско и бугарско упрошћавање ових група, како закључује Иванчев (48-49), поклапа са старим начином упрошћавања сугласничких група које у словенским језицима представља индоевропско наслеђе: *čʰčʰ (*tʰtʰ) > *šč/št, као *tt > st: стсл. **встн**, **мстн**. Ови би рефлексии, дакле, могли да буду прасловенска дијалекатска појава, старија од осталих словенских рефлекса, баш као што је и старословенски језик старији од осталих словенских језика.

Старину бугарских и старословенских рефлекса [шт, жд] у односу на штокавско [h, h] доказује и проблематика македонских медиопалаталних рефлекса прасл. јотованих група *tj, *dj. О пореклу македонских палатовелара [k, g] изнета су два супротна гледишта. На једној страни је и данас широко прихваћено мишљење Афанасија Селџишчева, које су заступали и Кирил Мирчев и Блаже Конески,²⁴ да су овакви рефлексии поменутих прасл. група резултат српског утицаја, а на другој је аутохтонистичко тумачење Владимира Георгиева и Благоја Шклифова. Свима је пак заједничка Селџишчевљева идеја како је прелаз старих *шт*, *жд* (потврђених топонимииски) у *к*, *г* млађа појава, и притом неспонтана, јер не обухвата све случајеве, да је настао морфологизацијом нове јоте и да је везан само за случајеве-

²³ N. S. Trubetzkoy, „Die Altkirchenslavische Vertretung der urslav. *tj, *dj”, ZfslPh XII, 1936; такође: Калнынь: 4.

²⁴ Мирчев: 155; Конески: 73.

ве у вези с њом, а не и за остале вокале предњег реда. Измирујући ова два супротна гледишта, Ана Марија Тотоманова је истакла (1992: 75) како не треба да се пренебрегава чињеница да се ова појава среће само у оној области која је заједно са српским језиком доживела исти развој нове јоте, што се односи пре свега на подударане рефлекса прасл. група *tj, *dj (мак. *кука, меџа* – *кџица, межда*) и новог јотовања група [тј, дј] (мак. *брака, луџе* – *братџа, людџе*), са закључком како је ”српски језик просто одиграо улогу катализатора,, морфонолошке замене [шт, жд] > [т', д'] иначе широко присутне у бугарским говорима: *врьџж* > *вѣртя*, *хождж* > *хѣдя*.

Док би за Македонију могла и да се прихвати тврдња да су, по речима Светомира Иванчева (58), *к', ј'* ”чужди нашественици,, чија се појава поклапа с појавом нове јоте и српским средњовековним присуством у XIV в. у Македонији, дотле се то не би могло рећи и за широки појас у југозападној Бугарској који обухвата и Софију и Ћустендил. Реч је, по свему судећи, о ширењу млађег фонолошког система с новом јотом, који је довео до поменуте морфонолошке замене не само на простору читаве Македоније, већ и југоисточне Србије,²⁵ и управо та еволутивна разлика међу овим рефлексима указује на то да се у њиховом тумачењу не мора обавезно полазити од етничке проблематике.

На основу досада реченог проистиче да су разлике између два јужнословенска ареала условљене познопрасловенским развојним тенденцијама. При томе се бугарско-македонска област по својим сложеним рефлексима јерова, јусова и јата показује као архаична прасловенска периферија, повезана истовремено и с лешком и с руском периферном облашћу.²⁶ Насупрот њој, најважније одлике западне јужнословенске групе показују се као иновативне црте познопрасловенског центра, летописно потврђеног племенског савеза, сачињеног од три западна јужнословенска и два бохемска племена која су у освит словенске историје избила у средње Подунавље под заједничким именом **СЛОВѢНЕ**. Одатле су, како је својевремено претпоставио Тадеуш Милевски,²⁷ проистекле најважније фонолошке иновације средишњег типа какве су у првом реду дијагонална деназализација јусова и победа уске артикулације јата.

Коначно, новија палеографска и дијалектолошка истраживања на руском северу открила су и неке јединствене морфонолошке паралеле са западном јужнословенском групом, као што су

а) рано уопштавање наставка меке промене (Ген јд. *женѣ, землѣ*, Дат јд. *жены, земли*, као и Ном мн. *три коунѣ* у новгородским брезовим повељама XII в),

²⁵ Конески: 69-73; Стѣ Грам: 65; Лома 1994; Соболев: 1048.

²⁶ О томе детаљно: Тотоманова 1992.

²⁷ T. Milewski, „Archaizmy peryferyczne obszaru prasłowiańskiego”, *Sprawozdania z posiedzeń komisji PAN, Kraków* 1966; Куркина 1993: 37.

б) Ген јд. придева и заменица **-ога**: **моѿга**, **тога** (такође у брезовим повељама XII в.),

в) одсуство наставка **-тъ** у 3. л. јд. и мн.: **живѿе**, **почьноу**, **платѿа**,²⁸

г) јединствени западнојужнословенски суфикс ***-от'** а који постоји и у белоруском и украјинском језику (*хладно́ћа*, *годо́ћа*; *хладно́са*, *годо́са* – *холоднёча*, *голёча*, *халадзёча*, *галёча*),²⁹

Све нам то, на крају, даје могућност да, у додуше измењеном виду, у јужнословенским језицима видимо и Копитареву и Миклошичеву хронолошку поделу на две групе Словена, али и Јагићеву и Белићеву познопрасловенску дијалекатску заједницу.

БИБЛИОГРАФИЈА

Bratanić B.

1951 — „Uz problem doseljenja južnih Slovena. Nekoliko etnografsko-leksičkih èinjenica”, Sveučilište u Zagrebu. Zbornik radova, knj. I.

Gavazzi M.

1980 — „Zapadno-panonski slavenski pojas u davnini”, Etnografia polska III, Wrocław.

Moguš M.

1971 — Fonološki razvoj hrvatskog jezika, „Matica hrvatska” Zagreb.

Moszyński L.

1984 — Wstęp do filologii słowiańskiej, PAN Warszawa.

Popović I.

1960 — Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden.

Schster-Šewc H.

1998 — „Działanie prawa sylab otwartych w późnym okresie języka prasłowiańskiego i jego rola w ukształtowaniu się słowiańskich makrodialektów”, Prasłowiańszczyzna i jej rozpad, „Energeia” Warszawa, 97-106.

2000 — „Die spätslawischen Makrodialekte und ihre Rolle bei der Entstehung der slawischen Einzelsprachen (Ein Rekonstruktionversuch)”, JФ LVI/3-4, 1433-1441.

Stieber Z.

1979 — Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich (”Państwowe wydawnictwo naukowe,, Warszawa).

Бошковић Р.

2000 — Основи упоредне граматике словенских језика. Фонетика, морфологија, грађење речи (”Требник,, Београд).

Вуковић Ј.

1974 — Историја српскохрватског језика. I дио: увод и фонетика (Сарајево).

²⁸ Зализњак 1988: 171-174.

²⁹ Трубачев 2000а.

Зализняк А. А.

1988² — ”Древненовгородский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка,, Славянское языкознание. X Международный съезд славистов (София 1988), Москва ”Наука,, 1988, 164-176.

1995 — Древненовгородский диалект. Москва ”Языки русской культуры,,

Иванчев С.

1988 — Българският език – класически и екзотичен, ”Народна просвета,, София.

Ивић П.

1991 — Изабрани огледи I. О словенским језицима и дијалектима, „Просвета” Ниш.

Калнынь Л.

1961 — Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, АН СССР, Москва.

Конески Б.

1965 — Историја на македонскиот јазик, ”Кочо Рацин,, Скопје.

Куркина Л.

1981 — „Некоторые вопросы формирования южных славян в связи с паннонской теорией Е. Копитара”, ВЯ 3/1981.

1993 — „Паннонославянская языковая общность в системе диалектных отношений праславянского языка”, СЯ XI (Братислава 1993) /отв. ред. Н. И. Толстой/, Москва ”Наука,, 1993 36-45.

Лашкова Л.

2000 — Увод в сравнителната граматика на славянските езици, ”Емас,, София.

Лома А.

1994 — „Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топонимике”, Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката. Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јун 1992), Ниш 1994, 107-136.

Мирчев К.

1978 — Историческа граматика на българския език, София.

СЪТ ГРАМ.

1991 — Граматика на старобългарския език [И. Буюклиев и др.], БАН София.

Толстой Н. И.

1977 — „О соотношении центрального и маргинального ареалов в современной Славии”, Ареальные исследования в языкознании и этнографии, Ленинград [Толстой Н. И. Избранные труды Том III. Очерки по славянскому языкознанию, Москва 1999].

Тотманова А. М.

1992 — Из българската историческа фонетика, София.

Трубачев О.Н.

1998 — „Славянская филология и сравнительность. От съезда к съезду”, СЯ XII (Краков 1998), Доклады российской делегации /отв. ред. О. Н. Трубачев/, Москва „Наука” 1998, 3-33.

2000¹ — „Региональный славянский суффикс *-отја (продолжение одной лингвистической идеи Бошковича)”, Српски језик V/2000, 227-232.

2000² — „Из истории лингвистической географии восточнославянского распространения”, ЈФ LVI (2000), 1257-1279.

